

**Marina MILIĆEVIĆ BRADAČ, *Stara Grčka: Grci na Crnome moru*,
Zagreb, 2004.**

U nakladi Školske knjige iz Zagreba, 2004. godine tiskana je knjiga *Stara Grčka: Grci na Crnome moru*, Marine Milićević Bradač. Knjiga je podijeljena na devet poglavlja: *O grčkoj kolonizaciji, Širenje iz Male Azije, Propontida – Mramorno more, Gostoljubivo more, Kolonije na sjevernom Pontu, Kolonije na južnom Pontu, Kolonije na zapadnom Pontu, Istočna obala Crnoga mora te Sve dalje i dalje*. Na kraju knjige donijeti su popisi kratica, literature, ilustracija, zemljovida i tlocrta te indeks važnijih pojmova.

U prvom poglavlju naslovljenom *O grčkoj kolonizaciji*, autorica ističe kako su razlozi grčke kolonizacije mnogobrojni (primjerice, erozija tla i običaji nasljeđivanja doprinijeli su nedostatku obradive zemlje, političke perturbacije u matičnim gradovima). Oko 1000. g. pr. Kr. dolazi do naseljavanja Jonije gdje su se isticali Smirna i Milet. Najraniji spomen Jonjana autorica pronalazi kod Asiraca, za koje se pretpostavlja da su to ime preuzeli od Dorana s Cipra i Roda. Dorani su se doselili u Malu Aziju oko 900. g. pr. Kr. U jonskim gradovima poticaj plovidbi i trgovini davali su zemljoposjednici i uzgajivači stoke. U Maloj Aziji kao najmoćniji grčki grad izdigao se Milet. Gradovima Jonjana su početkom VII. st. pr. Kr. prijetile provale naroda Kimerana, a zatim lidijska dinastija Mermnada. Ti su događaji nagnali Grke iz Mileta na osnivanje kolonija na Pontu sredinom VII. st. Kasnijim razvojem događaja, Lidani početkom VI. st. otimaju velik dio zemlje Miletu. Do drugog iseljavanja Jonjana dolazi zbog pritiska ahemnidske Perzije. Tada nastaju naselja Abdera, Fanagorija, Apolonija Pontska te Amis. Nakon neuspješnog ustanka Jonjana protiv perzijske vlasti i Perzijskih ratova došlo je do trećeg iseljavanja. Međutim, sve te nedaće nisu prekinule trgovinu s Perzijom. Pred kraj "mračnog doba" trgovac je, ističe autorica, bio i gusar, koji je nakon stjecanja znatnih materijalnih sredstva ista ulagao u zemlju. Opseg trgovine povećao se između VIII. i VI. st., a pred kraj VII. st. pr. Kr. trgovina nije više bila posao aristokracije te razmjene skupocjenih predmeta. Razmjenjivali su se keramički predmeti, tkanine, koža, hrana i sl. Kako su za razmah grčke trgovine bili prijeko potrebni brodovi, u knjizi su dati iscrpni podaci o njihovim vrstama. Autorica ističe kako je: "većina trgovaca i pomoraca, koji su vodili prekomorsku trgovinu, bila siromašna i uvijek u dugovima." (str. 27). Čitatelja se upozorava na osobit problem pri suvremenim pokušajima rekonstrukcije načina grčke navigacije. U grčkim gradovima bilo je od velike važnosti osigurati za prehranu kruh, odnosno brašno, pa je tako u Ateni, primjerice, za svakodnevne potrebe u tu svrhu bio kovan sitni novac. Žito je dolazilo s velikih udaljenosti, stoga je isplativ bio samo prijevoz morskim putem. Ako se ta činjenica uzme u obzir, jasno je koliku je važnost za Grke imala plovidba morem. Važna stavka grčke crnomorske privrede bilo je ribarstvo te prerada ribe. Ribu se sušilo, usoljavalo te zatim izvozilo u Grčku, Egipat i Siriju. Uz ribu trgovalo se kožom, stokom, medom, lanom, konopljom, voskom, mramorom, metalnim rudama, zlatom, srebrom kao i robovima. Među crnomorskim Grcima vladala je potražnja za vinom i

maslinovim uljem. Dobro vino donosilo je velike zarade, a osobito cijenjeno bilo je ono s Hija, Kosa, Tasa, Lezba, Knida i Roda. U arhajska i klasična doba cvala je crnomorska trgovina. Autorica upozorava kako je kasnije, u vrijeme helenizma, pontsko žito zamijenjeno egipatskim, ali je i dalje dobro uspijevala trgovina pontskom usoljenom ribom.

U drugom poglavlju, naslova *Širenje iz Male Azije*, ističe kako su Grci na obale Trakije došli u potrazi za sirovinama i zemljom. Gradovi na Halkidici prihode su stjecali posredništvom i prodajom vlastite robe. Ondje su važnija naselja bila Menda, Torona, Akant, Stagir, Argil, Sana i Potideja. Osobito se ističe važnost otoka Tasa koji su kolonizirali Parani, a koje starosjedioci Sinti nisu dočekali sa dobrodošlicom. Oko VI. st. pr. Kr. otok je bio poznat po vinu, a imao je jaku flotu, međutim, otočane je teško pogodilo vrijeme Perzijskih ratova te sukob s Atenom. Tas je bio baza za plovidbu prema Helespontu, Propontidi i dalje od njih. Način grčkog obrađivanja zemlje, i uopće odnosa prema okolišu, urodio je u matici zemlji pravom ekološkom katastrofom, što je autorica zanimljivo opisala.

Treće poglavlje *Propontida – Mramorno more* govori o ključnoj važnosti Mramornog mora te tjesnaca Dardanela i Tračkog Bospora za kolonizaciju krajeva uz obale Crnog mora. Na Dardanelima autorica upozorava na naselje Abid koje je Milet osnovao u VII. st. pr. Kr., koloniju Elej koju su osnovali ljudi s Tasa oko 600. g. pr. Kr., koloniju Sest koju otok Lezb osniva u VII. st. pr. Kr. te Madit. U ratu s Perzijom razbijena je moć Mileta, Megare, Sama, Lezba, EGINE i Eretrije, pa je od tog vremena "brigu" za Helespont preuzela Atena, što je potrajalo do njena poraza u Peloponeskom ratu; oko Helesponta su se neprestance vodile borbe. Na obalama Mramornog mora autorica upozorava na kolonije poput Kizika (osnovao Milet krajem VII. st. pr. Kr.), kojeg su podredili Lidžani, a nakon njih Perzijanci, dok je poslije smrti Aleksandra Makedonskog bio samostalan. Kizički kovani novac *sater* bio je cijenjen u IV. st. pr. Kr. Najslavniji pustolov antike Eudoks bio je rodom iz Kizika, a slavu je stekao uspješnom plovidbom u Indiju. Za vađenje bijelog mramora bila je važna kolonija Prokonez koju su osnovali Milećani u VII. st. pr. Kr. Uz ovu koloniju spomenuti su fokejski Lampsak, samski Perint, naseljen oko 600. g. pr. Kr., te megarski Astak, osnovan 711. g. pr. Kr. Autorica iznosi dvije teorije vezane uz način prolaza kroz Trački Bospor. Uz sve navedeno ističe se važnost megarskog Halkedona, osnovanog u VII. st. pr. Kr. Okolica grada obilovala je plodnim poljima, dok je obližnji otok Hibelijada bio pogodan za vađenje kalcedona. Perzijanci su ga razorili u V. st. pr. K., a oko 280. g. pr. Kr. stvorena je tzv. "Sjeverna liga", čiji su članovi bili Halkedon, Herakleja, Kij, Bizantij, Bitinija i dr., a uperen protiv Seleuka. Uz Halkedon isticao se megarski Bizantij osnovan u VII. st. pr. Kr. na izvanredno dobroj prirodnoj lokaciji. Prihode je dobivao od trgovine, tarife za prolaz tjesnacem, lovljenja i prerade ribe. U ustanku protiv Perzijanaca zauzeo je neutralnu poziciju te je dugi niz godina vodio izuzetno uspješnu vanjsku politiku. Autorica ističe kako: "Nikakvi materijalni ostaci ne potvrđuju da su Grci živjeli na Crnome moru prije 700. g." (str. 82).

U poglavlju *Gostoljubivo more* (str. 84-106.) donose se odlomci grčkih autora poput Strabona, Apolodora, Pseudo Skimna, Eumela iz Korinta, Hezioda, Herodota, Pseudo Skilaka, Diodora Sikulskog itd. Autorica navodi kako su s obzirom na sadržaj peripla vezan uz Pont razlikuju tzv. desni peripli (s opisom kreću desno od Tračkog Bospora) i tzv. lijevi peripli (s opisom kreću lijevo od T. Bospora).

Na početku petog poglavlja *Kolonije na sjevernom Pontu* istaknuto je kako trgovinska razmjena između Grčke i crnomorskih kolonija, u razdoblju od VII. do V. st. pr. Kr. nije bila velikog opsega. Upozorava se na kolonije koje osniva Milet, poput Tirasa i Olbije u VI. st. pr. Kr. U Olbiji je bilo razvijeno ribarstvo, skupljala se sol, a bilo je i meda, voska, drva, krzna i metala. Vrhunac razvoja grad doživljava u IV. i III. st. pr. Kr., a kuje i vlastiti novac "brončani lijevani lik dupina" (str. 121-144.). Uz ovaj grad autorica navodi i Kerkinitidu, osnovanu u VI. st. pr. Kr., koja se isticala snažnim bedemima. Osobit osvrt dat je na narod Taura nastanjenih na južnoj obali Krima, koji su se suprotstavili naseljavanju grčkih kolonista. U II. st. pr. Kr. bili su saveznici Skita, a već stoljeće kasnije se i stapaju s njima. Izrazito važna kolonija bila je Hersonez koju su u V. st. pr. Kr. osnovali Herakleja i Deljani. Teritorij joj se širi u IV. st. pr. Kr. te kuje i svoj novac. Stoljeće kasnije broj se stanovnika povećao, te tada nastaje mramorna stela, tzv. "Prisega Hersonežana", na kojoj su zapisani zakoni grada. Zbog prijateljski susjednih Skita bio je sklopljen ugovor o prijateljstvu s Pontskim kraljevstvom 179. g. pr. Kr. Kasnije je bila zatražena pomoć u borbi protiv Skita od pontskog kralja Mitridata VI. Eupatora, čime je Hersonez izgubio svoju samostalnost. U okolici grada uzgajali su se pšenica, ječam, proso, raž, grašak, bob, slanetak te vinova loza. Uz poljoprivredu bilo je razvijeno ribarstvo te proizvodnja amfora, opeke i crijepa. Milet osniva Teodoziju u VI. st. pr. Kr. te ona u IV. st. pr. Kr. u savezu sa Heraklejom ratuje protiv Pantikapeja, najvjerojatnije zbog razmirica oko trgovine žitom. Grad je bio velika luka za izvoz žita, ali je kasnije zbog obližnjih Skita došlo do krize te je grad u IV. st. pr. Kr. zauzet. Mitridatovo zauzimanje grada izazvalo je pobunu. Autorica zatim, oslanjajući se na prijašnje analize, opisuje atensku trgovinu žitom, odnosno ulogu crnomorskih grčkih gradova u toj trgovini. To je iscrpna i zanimljiva analiza koja pokazuje važnost trgovine žitom za stare Grke (str. 161-195.). Od važnijih kolonija ističe se i Nimfej, koji je Milet osnovao u VI. st. pr. Kr. U gradu se živjelo od trgovine, a kovan je i vlastiti novac. U V. st. pr. Kr. grad je imao dobre odnose s Atenom, no nakon njena poraza u Peloponeskom ratu Nimfej pada pod utjecaj Bosporskog kraljevstva. Mirmekij i Tiritaka osnovane su u VI. st. pr. Kr., a autorica ističe njihovu proizvodnju i izvoz vina te ribe. Od važnijih naselja na Kimerijskom Bosporu ističe Pantikapej, kojeg je osnovao Milet u VI. st. pr. Kr., dok je u sljedećem stoljeću grad postao središte Bosporskog kraljevstva. Prva dinastija koja je vladala kraljevstvom bila je dinastija Spartokida, a nakon nje, dinastija Arheanaktida, čiju dužu vladavinu prekida uspostavljenje vlasti Mitridata VI. Eupatora oko 110. g. pr. Kr. Zapadno od grada sagrađen je u V. st. pr. Kr. veliki obrambeni nasip za obranu od susjednih naroda. Uspon države trajao je od 433. do 310. g. pr. Kr.; teritorij se širio, a ekonomija cvjetala – izvozilo se žito, riba, koža, jantar, stoka, med, vosak, crijep te prodavali

robovi, dok se uvozilo maslinovo ulje i vino. Od proizvodnje osobito je bila razvijena proizvodnja nakita i predmeta od metala. U III. i II. stoljeću pr. Kr. izvanredno je napredovalo vinogradarstvo. Na području umjetnosti ovo kraljevstvo nije zaostajalo za Grčkom. Izgleda da je u III. st. pr. Kr. došlo do krize u izvozu žita zbog jeftinijeg egipatskog žita, a i Skiti su sve više prijetili sigurnosti. Nakon vladavine Mitridata VI. Eupatora kraljevstvo je manje ili više u dobrim odnosima s Rimom (od Aspurga vladala je njegova dinastija naredna četiri stoljeća) – priznaje se njegovo vrhovništvo (str. 209-274.). Važna je bila Fanagorija, osnovana od Teja, sredinom VI. st. pr. Kr., a koja je nedugo zatim postala dijelom Bosporskog kraljevstva. Uz nju, u knjizi su još navedene miletska kolonija Kepi, osnovana u VI. st. pr. Kr., Ahilej, osnovan u V. st. pr. Kr., Korokondama, osnovan u VI. st. pr. Kr., Hermonasa, Gorgipija, osnovana u VI. st. pr. Kr. (bila je velik izvoznik pšenice). Grad Tanais osnovan je u III. st. pr. Kr., a u njemu se proizvodilo keramiku, staklene proizvode, i predmete od metala. Izvozilo se žito, ribu te prodavali robovi. U III. st. razaraju ga Goti i Borani, ali se u sljedećem stoljeću obnavlja.

Šesto poglavlje nosi naziv *Kolonije na južnom Pontu*. Stari pisci navode razne narode koji žive na južnom Pontu, u Maloj Aziji - Kaukonce, Paflagonce, Enete, Halibe itd. Prva grčka kolonija na južnom Pontu bila je Sinopa, a osnovao ju je Milet u VII. st. pr. Kr.; imala je izrazito veliku važnost kao odmorište za moreplovce. U VI. st. dijelom je perzijske države, dok je u IV. st. pr. Kr. kratkotrajno u rukama Atene, da bi zatim, ostala dio Perzije sve do pohoda Aleksandra Makedonskog. Nakon njegove smrti bila je samostalna sve do 183. g. pr. Kr. kada postaje dijelom Pontske države, odnosno njezinom prijestolnicom. Nakon propasti Pontskog kraljevstva ondje su došli Rimljani. U Sinopi su se uzgajale masline, a maslinovo ulje izvozilo se diljem Crnog, Egejskog i Sredozemnog mora (do Aleksandrije). Osobito je bila poznata po željeznom oksidu koji se koristio za bojenje brodova, dok je jedan od njezinih najpoznatijih stanovnika bio filozof iz bačve - Diogen. Sinopa je osnovala i Trapezunt, koji se kasnije, u vrijeme Rimljana, pokazao iznimno važnom postajom preko koje se prevozilo žito. Od drugih gradova valja još spomenuti i Amis, Tij, Kerasunt, Katoria, Pterij, Amastridu. Amastrida je zanimljiva jer je nastala savezom Tija, Kromne, Sezama i Kitara u IV. st. pr. Kr. Ime je dobila po ženi heraklejskog tiranina Dionizija, Amastridi, koja se u gradu nastanila. Grad je u ekonomskom usponu u III. st. pr. Kr. kada i ulazi u sastav Pontskog kraljevstva. Nezaobilazna je i Herakleja Pontska osnovana u VI. st. pr. Kr., koja je bila dijelom perzijske države sve do Timoteja (346-337. g.). Tijekom V. st. pr. Kr. grad posjeduje veliku flotu brodova te trguje vinom, žitom, ribom, orasima, lješnjacima, kestenima i bojama. U gradu su bila česta društvena previranja, a svrstavanje na stranu Mitridata VI. Eupatora u trećem ratu s Rimom dovelo je do njezina razaranja, nakon kojega je uslijedio polagani oporavak.

Sedmo poglavlje *Kolonije na zapadnom Pontu* autorica započinje Kalatisom (Herakleja osnovala u IV. st. pr. Kr.) koji je bio izrazito bogat i prosperitetan grad u IV. i III. st. pr. Kr. No, od rata s Bizantijem, polovicom III. st. pr. Kr., grad se teško oporavljao. Upozorava se na Apoloniju Pontsku osnovanu u VII. st. pr. Kr.,

Mesembriju, osnovanu u V. st. pr. Kr., Odes, osnovan u VI. st. pr. Kr., dok su Kruni i Bizona osnovani oko 500. g. pr. Kr. Zanimljiv za poznavanje grčkog svijeta na Crnom moru svakako je Tomi, a autorica ga ističe zbog varalice Aleksandra i njegove zmije Glikona, ali i kao mjesta gdje je prognan veliki rimski pjesnik Ovidije. Istaknuto je korištenje strelica kao platežnog sredstva u VII. i VI. st. pr. Kr. na zapadnom Pontu te važnost Ahilejeva kulta čiji se početak smješta u VI. st. pr. Kr. Kult je bio povezan uz otok Leuku, gdje je svaki posjetitelj morao prinijeti žrtvu prije odlaska.

Pretposljednje poglavlje *Istočna obala Crnoga mora* govori o Kolhidi, mjestu koje je zaokupljalo maštu starih Grka, ponajprije zbog zlata. Ondje se uzgajalo žito i vinovu lozu, obrađivalo se metal, a izvozilo se konoplju, lan, vosak, smolu, fazane te drago i poludrago kamenje. Uz Kolhidu važno je bilo i Iberijsko kraljevstvo nastalo u III. st. pr. Kr., kroz koje su prolazili važni trgovački putovi, kao i Albanija te Atropatena, nastala u IV. st. pr. Kr., a nestala sredinom I. st. pr. Kr.

U izrazito zanimljivom i informativnom posljednjem poglavlju, naslovljenom *Sve dalje i dalje*, autorica uz analizu izvora i podatke od arheoloških istraživanja opisuje grčko poznavanje Azije. Grčko poimanje svijeta bilo je mješavina stvarnosti i mašte. Tako su Aziju nastanjivali razni narodi poput Kimerana, Skita, Agatirsa, Neura, Sigina, Melanhlena, Androfaga, Gelona, Budina, Amazonki, Arimaspas i Hiperborejaca. Osobito zanimljiva ličnost u grčkim izvorima jest Aristej Prokonežanin.

Knjiga Marine Miličević Bradač *Stara Grčka: Grci na Crnome moru* predstavlja istinsko osvježenje i iznimno ostvarenje u hrvatskoj historiografiji. Naime, povijesne sinteze su u našoj historiografiji (u odnosu na druge rasprave) iznimno rijetke, što osobito vrijedi za stari vijek. Ova knjiga nastala je, što je vidljivo iz zavidnog i opsežnog popisa, na temelju suvremene svjetske literature. Time se hrvatskoj stručnoj javnosti podastire najnovije rezultate iz historiografije i arheologije. Autoričin multidisciplinarni pristup, od geologije, meteorologije do filologije i arheologije, pridonosi iznimnoj vrijednosti ove knjige. Ilustracije i zemljovidni uspješno prate izlaganje u tekstu te time olakšavaju njegovo čitanje. Vrijedi pohvaliti napore *Školske knjige* koja je tiskala ovo opsežno djelo. Naime, ono je iznimno likovno bogato - opremljeno je s 231 slikovnim prilogom, 19 zemljovida te 36 tlocrta - što predstavlja pravu rijetkost u povijesnoj literaturi. Ovu knjigu valja preporučiti svakom ljubitelju dobre povijesne literature.

Ozren KOSANOVIĆ, prof.